

ДЕПОРТАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР У СПОГАДАХ ТА ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ ОЧЕВИДЦІВ ПОДІЙ

Досліджуються спогади та щоденникові записи депортованих кримських татар, які зберігаються у фондозбірні музею. Проаналізовано їх як історичне джерело, яке відтворює трагічну сторінку в історії кримськотатарського народу.

Ключові слова: Національний музей історії України у Другій світовій війні, Друга світова війна, депортація, кримські татари, Державний комітет оборони, НКВС, спецпоселення.

Депортації населення СРСР за національною ознакою почали активно застосовуватися сталінською владою в другій половині 30-х рр. ХХ ст. Недовіра до зовнішнього світу, мотивована ідеологічними причинами та начебто існуючими загрозливими для режиму етнічними зв'язками поза кордонами держави в передвоєнні роки, обумовила особливу увагу до так званих діаспорних націй (поляків, німців, фінів, корейців). У роки Другої світової війни ця проблема призвела до терору проти цілих груп населення у складі корінних радянських етносів, котрі проживали в СРСР.

З 1939 р. до 1953 р. Й. Сталін проводив політику примусового розселення представників національних меншин СРСР. Депортація зачепила поляків, румунів, литовців, латишів, естонців, німців Поволжя, етнічних фінів, кримських татар, кримських греків, калмиків, балкарців, карачаївців, турків-месхетинців, корейців, чеченців, інгушів та інших. Загалом жертвами примусового переселення стали представники 61 народу. Сім етносів (німці, карачаївці, чеченці, інгуші, балкарці, калмики, кримські татари) були депортовані повністю [1, 376]. Більшість представників цих народів переселили у віддалені місцевості Далекого Сходу і Центральної Азії. Подекуди від голоду та хвороб гинуло до 40 % депортованих громадян. У своїй відомій антисталінській промові 1956 р. перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов заявив, що депортації могли зазнати й українці, однак їх врятувало те, що «їх було забагато і нікуди було переселяти» [2, 223]. Насамперед хвиля сталінських депортацій на початку

Другої світової війни торкнулася радянських німців, які мешкали і на території Кримського півострова. 14-го серпня 1941 р. Директивою Ставки Верховного Головнокомандування № 00931 «Про формування та завдання 51-ї Окремої армії Військовій раді цієї армії було наказано негайно звільнити територію Криму від «німців та інших антирадянських елементів». Загалом упродовж серпня – вересня 1941 р. до Орджонікідзевського району (республіка Хакасія, Росія) з Криму було виселено 61 184 особи німецької національності [3, 348].

Окупація Кримського півострова гітлерівцями лише тимчасово призупинила розпочаті сталінським режимом депортації місцевих етносів. Повернення у Крим радянської влади ознаменувалося розгортанням масштабних депортацій частини місцевих етносів, яких сталінська влада звинуватила в пособництві гітлерівцям. Передовсім подібні звинувачення були висунуті проти кримських татар.

«В роки Великої Вітчизняної війни більшість кримських татар зрадили батьківщині, дезертирували із частин Червоної армії, які обороняли Крим, і переходили на бік противника, вступали у сформовані німцями добровольчі татарські військові частини, які боролися проти Червоної армії; під час окупації Криму німецько-фашистськими військами, беручи участь у німецьких каральних загонах, кримські татари особливо вирізнялися своїми звірськими розправами щодо радянських партизанів, а також допомагали німецьким окупантам в організації насильницького вигнання радянських громадян у німецьке рабство...

Враховуючи вищесказане, Державний комітет оборони постановляє:

Усіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання в якості спецпоселенців у районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР (т. Берія). Виселення кримських татар завершити до 1 червня 1944 року» [4, 134 – 135].

Це жахливе обвинувачення у зраді Батьківщини було пред'явлене кримськотатарському народу 11 травня 1944 р. Постановою № 5829 сс «Про кримських татар», яку ухвалив Державний комітет оборони. І весь народ, зокрема старі, жінки і діти, організовано, з тоталітарним розмахом був насильно переселений у східні райони СРСР. Це стало кульмінацією етнічної трагедії кримських татар, трагедії, яка розпочалася від моменту приєднання Криму до Російської імперії у XVIII ст. і не завершилася до сьогоднішнього дня.

Перші спроби виселення кримських татар були здійснені сталінською владою у травні 1942 р. 29 травня 1942 р. Державним Комітетом Оборони СРСР була прийнята Постанова «Про виселення з Краснодарського краю кримських татар». «...Виселенню в адміністративному порядку підлягають, окрім осіб, які визнані соціально-небезпечними, також особи німецької і румунської національності, кримські татари та іноземні піддані (греки)...» – йшлося в документі [5].

Ще до повного визволення території Криму від окупантів у вищих ешелонах влади країни було ухвалено рішення про застосування до кримських татар

колективної відповідальності: покарати весь народ за співпрацю з окупантами окремих осіб. 14 лютого 1944 р. Й. Сталін підписав таємний наказ про депортацію кримських татар.

13 квітня 1944 р, коли ще точилися бої за Крим, нарком внутрішніх справ СРСР Л.П. Берія та нарком держбезпеки В.М. Меркулов підписали спільний наказ «Про заходи з очистки території Кримської АРСР від антирадянських елементів». Для кращої організації цієї роботи передбачалося розбити територію півострова на 7 секторів, а «для забезпечення секторів оперативним складом... відрядити до НКВС-НКДБ Кримської АРСР 5 тис. осіб, із них 3 тис. осіб співробітників НКВС та 2 тис. осіб співробітників НКДБ... Для забезпечення операції виділити 20 тис. осіб внутрішніх військ НКВС» [6, 129 – 130]. Виконання наказу покладалося на заступника наркома держбезпеки СРСР Б.З. Кобулова, заступника наркома внутрішніх справ СРСР І.О. Серова, наркома внутрішніх справ Кримської АРСР В.Т. Сергієнка і наркома держбезпеки республіки П.М. Фокіна. Комісар держбезпеки 2 рангу Б.З. Кобулов та І.О. Серов виїхали до Криму для безпосереднього керівництва операцією. З 10 до 27 квітня було заарештовано 49 членів мусульманських комітетів. Усього до 7 травня 1944 р. на території республіки було виявлено та заарештовано 5 381 посібника окупантів та інших антирадянських елементів [7, 34].

Цього дня Б.З. Кобулов та І.О. Серов доповіли наркому внутрішніх справ Л.П. Берії: «Підготовчу роботу з операції вважаємо за можливе закінчити до 18 травня, а всю операцію до 25 травня.

Для забезпечення даної операції вважаємо за необхідне виділити в наше розпорядження 2 000 вантажівок, 1 500 т автобензину, орієнтовно до 15 травня...» [8, 16].

10 травня 1944 р. Л.П. Берія в записці до Й.В. Сталіна зазначав: «Органами НКВС та НКДБ проводиться в Криму робота з виявлення та вилучення агентури противника, зрадників Батьківщини, посібників німецько-фашистських окупантів та іншого антирадянського елемента...

З частин Червоної армії 1944 р. дезертирувало 20 тис. татар, які зрадили Батьківщину, перейшли на службу до німців, зі зброєю в руках боролися проти Червоної армії...

Враховуючи зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу та виходячи з небажаності подальшого проживання кримських татар на прикордонній території Радянського Союзу, НКВС СРСР вносить на Ваш розгляд проект рішення Державного Комітету Оборони про виселення всіх татар із території Криму.

Вважаємо за доцільне розселити кримських татар як спецпоселенців у районах Узбецької РСР для використання на роботах як у сільському господарстві – колгоспах, радгоспах, так і в промисловості та на будівництві...

За попередніми даними, натеper у Криму налічується 140 – 160 тис. татарського населення. Операцію з виселення буде розпочато 20 – 21 травня і

закінчено 1 червня. Надаю при цьому проект постанови Державного Комітету Оборони, прошу Вашого дозволу...» [9, 17 – 18].

Наведені в записці дані про дезертирів не відповідали дійсності. Довідка про кількість дезертирів, які перебували в лавах Червоної армії впродовж трьох років Великої Вітчизняної війни, що зберігається в Державному архіві Російської Федерації (Ф.Р. 9478. Оп. 1., Спр. 137, арк. 1 – 2, 15 – 16), спростовує цю інформацію, оскільки там містяться дані про 479 затриманих дезертирів із числа призваних у Криму, до того ж не зазначений національний склад [10, 86].

У вищезгаданій постанові Державного комітету оборони від 11 травня 1944 р. були прописані порядок і умови виселення, згідно з якими спецпоселенці мали право взяти із собою особисті речі, побутовий інвентар, харчі – загальною кількістю 500 кг на родину. Власність, що залишалася на місці проживання – земля, будівлі, меблі, худоба, передавалася відповідним структурам взамін обмінних квитанцій на кожний населений пункт, кожне господарство з подальшим відшкодуванням на новому місці проживання.

Наркомздорів'я СРСР мав забезпечити переселенців у дорозі медичним обслуговуванням, зокрема, на кожен ешелон одного лікаря та дві медсестри з відповідним запасом медикаментів, Наркомторг СРСР організував щоденне гаряче харчування та окуп.

В Узбекистані місцеві органи влади мали забезпечити прийом та розселення контингенту кримських татар, надати їм транспорт для перевезення спецпереселенців, а у подальшому – виділити присадибні ділянки й будматеріали для зведення житла. Сільгоспбанк мав надавати позики на будівництво та господарське облаштування близько 500 рублів на родину на виплату до 7 років.

Згідно з останнім пунктом постанови Наркомфіну СРСР передбачалося виділити НКВС СРСР у травні 1944 р. із резервного фонду РНК СРСР для проведення спецзаходів 30 млн рублів.

Відповідно до плану депортація мала тривати впродовж двох тижнів, насправді її було проведено за три дні. Про хід депортації дізнаємося з рядків телеграм Б.З. Кобулова й І.О. Серова, надісланих із Сімферополя до Л.П. Берії в Москву.

Першу відправлено 18 травня. У ній, зокрема, зазначалося: «На виконання Вашої вказівки сьогодні, 18 травня ц. р., зі світанком було розпочато операцію з виселення кримських татар.

Станом на 20 годин підвезено до станцій завантаження 90 000 осіб, з них завантажено 17 ешелонів і відправлено до місць призначення 48 400 осіб. Перебуває під завантаженням 25 ешелонів.

Під час операції жодних ексцесів не мало місця. Операція триває» [11, 25].

Друга дає інформацію станом на 12 годину 19 травня: «...Підвезено на пункти завантаження спецконтингенту 140 тис. осіб. З них завантажено і відправлено 44 ешелони загальною кількістю 119 424 особи. Перебувають під завантаженням 13 ешелонів. Операція триває» [12, 26].

«Станом на 18 годин 19 травня ц. р., – повідомляється в третій телеграмі, – підвезено спецконтингенту до станції призначення 165 515 осіб. Відправлено до місць призначення 50 ешелонів кількістю 136 412 осіб. Операція триває» [13, 27].

І, нарешті, останнє, четверте телеграмне повідомлення: «...Розпочата у відповідності з Вашими вказівками 18 травня ц. р. операція з виселення кримських татар завершена сьогодні, 20 травня, о 16 годині. Виселено всього 180 014 осіб, завантажено в 67 ешелонів, з яких 63 ешелони кількістю 173 287 осіб відправлені до місць призначення, решта 4 ешелони будуть відправлені сьогодні.

Крім того, райвійськкомати Криму мобілізували 6 тис. татар призовного віку, які направлені до міст Гур'єв, Рибінськ та Куйбишев.

Із числа таких, що направляються за Вашою вказівкою у розпорядження тресту «Московвугілля», 8 000 осіб спецконтингенту, 5 000 осіб також становлять татари.

Таким чином, з Кримської АРСР вивезено 191 044 особи татарської національності...» [14, 27 – 28].

Виконавці операції будили людей на світанку, вдираючись у їхні оселі, зачитували коротенький текст про виселення за рішенням радянського уряду, давали на збори 20, а то й 15 хвилин, весь час підганяючи літніх людей, жінок та дітей, бо саме вони й були основою спецконтингенту (чоловіки в цей час перебували на фронті та в трударміях). Ця кампанія була спрямована на те, аби залякати людей, паралізувати їхню волю до спротиву. Унікальним документальним свідченням і підтвердженням вищесказаного є усні спогади очевидців тих подій, записані музейниками, та щоденник депортованого кримського татарина Рамазана Ісмаїлова, які в 2010 р. науковці музею розшукали під час відрядження до Криму. Нині оригінал щоденника зберігається у фондovій колекції музею [15].

Рамазан Ісмаїлов разом із родиною до війни проживав у кримськотатарському с. Бююк-Озенбаш (нині с. Щасливе Бахчисарайського району). У період гітлерівської окупації Криму боровся з ворогом у лавах 9-го загону Південного партизанського з'єднання півострова. 18 травня 1944 р. стало «чорним» днем для його родини та всього кримськотатарського народу. Цим днем датований і перший запис щоденника:

«18 травня 1944 р. ...П'ята година ранку... У двері вперто постукали... У будинок зайшов солдат, який сповістив нам про депортацію.

– Ви зібралися? Час сплив, швидше збирайтеся й виходьте, – наказав він.

Наша родина з шести осіб почала збирати речі й складати їх у мішок. У першу чергу, узявши Коран і чотки, на подвір'я вийшла мати. За нею пішла моя молодша сестра Шевкіє, яка тримала в руках чайник і кухлик. Решта членів родини взяли все, що могли винести. У такому складі – мати з Кораном у руках, а за нею п'ятеро дітей – ми пішли в горіховий гай. Вулицями йшли сотні людей похилого віку, дітей, кульгавих і сліпих, як і ми. Хтось прихопив із собою ковдру, у когось у мішку був хліб чи борошно, дехто загорнув у мішковину одяг – дитячі речі, взуття,

казанки, каструлі, у руках деяких дітей були книги, пляшечки з чорнилами, настільні лампи, дорослі взяли на спини величезні мішки, зігнувшись удвоє, вони йшли попереду. Деякі діти босоніж чи без шкарпеток, але в калошах, вони не встигали за дорослими, падали, вставали й з голосним плачем бігли вперед. А на вулицях осколки від пляшок, які випали з дитячих рук, розлите вишневе, смородинове, айвові варення чи розсипані сухофрукти...» [16, 1].

Лейлі Сулеймановій (майбутній дружині Рамазана Ісмаїлова) тоді було лише 7 років. На початку війни під час бомбардувань загинула її мати разом із молодшою сестричкою. Вихованням Лейли займалася бабуся, яку вона впродовж життя називала мамою. У пам'яті Лейли Мустафіївни назавжди в серці залишився «чорний» ранок 18 травня: «...Ми спали. Брата вранці повинні були забрати в Трудармію... Бабуся прокинулася від того, що плакали сусіди... І брат пішов подивитися, що там трапилося, а прийшов із двома солдатами. Вони нам сказали: «У вас 15 хвилин – збирайтеся!». А у нас і брати-то не було чого! Тільки хліб, малай татарською, який у дорогу брату пекли, і пам'ятаю, дитяче одіяльце. Більше речей немає. Його ми взяли і поїхали....» [17].

Жителю Бахчисараю Абла Мамутову в 1944 р. виповнилося 14 років. Трагічний світанок 18 травня він згадував так: «...Коли рано-вранці 18 травня 1944 року до нас в оселю постукали, батько був уже в пекарні, яка була під нашим будинком. Я пішов відчиняти двері, а зі мною маленький песик, який підняв лемент. Його застрелили просто на порозі...

Вони зайшли і сказали: «Є наказ Сталіна вас виселити, на збори – 15 хвилин». Ми спросоння розгубилися. Батько вже у віці тоді був, не знає за що схопитися, що з собою взяти. Перше, що взяли, – Коран. Потім – відро. Батько сказав: «Якщо будемо живі, з нього і пити можна, і варити в ньому». ...Стояв травень, було тепло. Ми як були напівроздягнені, напіввзуті, так і вийшли...» [18].

Гарантовані постановою права на вивезення вантажу до 500 кг на родину, передача місцевій владі нерухомого майна, худоби з подальшим відшкодуванням на новому місці проживання залишилися на папері. З невеликими вузликами (що можна було зібрати за 15 – 20 хвилин?!) людей прикладами заганяли в ешелони, порушуючи всі санітарні норми, нерідко розділяючи родини. Тих, хто намагався втекти або в інший спосіб висловити невдоволення, розстрілювали на місці.

Серйозним випробуванням для депортованих татар став шлях до нового місця поселення, який тривав упродовж 3 – 4 тижнів. У забруднених, наповнених вошами товарних вагонах, які мали лише по два вузьенькі віконця майже під стелею, перебувало по 70 – 100 осіб. Їхали стоячи, відпочивали по черзі. Місць для відправлення фізіологічних потреб не було зовсім, тому для людей, вихованих у жорстких традиціях патріархального укладу, це ставало справжньою проблемою. «...Я добре пам'ятаю товарний вагон, в якому ми їхали, – згадував Февзі Якубов, якому тоді виповнилося 7 років. – Це був настільки набитий вагон... Було дуже задушливо, всі не могли розміститися, дорослим доводилося спати по черзі.

Я пам'ятаю туалет. Це було відро, обв'язане якимось простирадлом, і туди ходили всі, хто був у вагоні: чоловіки, жінки, діти... Згодом вже декілька старших чоловіків здогадалися вирвати з-під вагона дошку вниз – і стало легше, і простіше...». Надзвичайно хватка дитяча пам'ять зафіксувала страшні епізоди депортації: «Я пам'ятаю жінку, яка, напевно, зійшла з розуму: вона рвала на собі волосся, і її ніхто не міг зупинити, а потім її просто відпустили...» [19].

Зі спогадів депортованих бачимо, що обіцяного гарячого харчування не було. У деяких потягах гарячого харчування дочекалися тільки на під'їзді до Узбекистану. «...Пам'ятаю, на деяких станціях наші жінки нещасні – хто з каструлею, хто в чому міг – якось як могли ставили цеглу, розводили вогонь і починали щось варити. А потім гудок паротяга – і ця недоварена їжа назад у вагон... Юшку якусь почали давати пізніше, але, як правило, її ніхто не їв, тому що вона пересолена і ще більшу спрагу викликала... Все це проходить перед моїми очима і нині...» – розповідав Февзі Якубов [21].

19 травня 1944 р. згаданий вище Рамазан Ісмаїлов у щоденнику записав: «...Ми всі голодні. Маленькі діти хочуть їсти. Поїзд зупинився в Мелітополі. Двері відчинилися. Ми з тіткою Айше вийшли з вагона (оскільки дядько був в армії, вона залишилася з чотирма дітьми на руках). Я швидко знайшов воду та приніс її тітці. Замісили тісто. Я розпалив вогонь. За старими вагонами я знайшов невеликий шматок металу, і він послужив нам за пательню. Ми почали швидко випікати хліб. Незабаром поїзд рушив. Почувши це, я швидко допоміг кульгавій тітці забратися у вагон, напівсирий коржик ми поділили на 11 осіб...» [22, 2].

А далі день за днем постають жахливі картини дороги до місць спецпоселень: «25 травня. У багатьох завелися воші. Звичайно, ми не могли ні скупатися, ні вмитися... Вагони були набиті людьми. Ми приїхали на станцію Абрамовка. Потяги йшли дуже повільно. Нам не давали ані їжі, ані води...» [23, 2].

На справжню кару перетворилося поховання померлих. У кращому випадку їхні тіла залишали на невідомих полустанках, частіше – викидали у вузьенькі віконця вагонів потяга, що мчав на повному ході. Тримати в розпеченому вагоні довгий час тіла померлих в очікуванні зупинки було неможливо. «30 травня 1944 р. ...Зупинилися на якомусь роз'їзді. Я відразу розпалив вогнище і повісив казанок із супом, який ось уже третій день не міг ніяк приготувати. Та вийшов не суп, а каша з крупи. У сусідньому вагоні помер старий. Ми всі думали, як його поховати, проте часу було мало. Ми загорнули його в ковдру й залишили на станції. Не було можливості поховати загиблих. Родичі покійного дуже плакали, у ці дні плакав увесь народ...» – записав Рамазан Ісмаїлов [24, 11].

Переселяючи кримських татар до віддалених районів Російської Федерації чи до Узбекистану, влада заздалегідь сформувала в місцевого населення образ кримських татар як зрадників, «людоїдів». Підтвердження цього – запис у щоденнику від 21 червня 1944 р.: «...Не минуло й години, ми приїхали в село Паршино [Костромська область РФ]. Нам виділили обіцяний дерев'яний будинок. Коли візник показував його нам, у сусідньому будинку зчинився гамір.

– Навіщо ви привезли цих «людодів»? Вони їдять людей, ріжуть і їдять живих дітей, – кричали господарі із сусіднього будинку. Дітей вони відправили подалі від нас. А батьки вийшли, щоб посваритися з водієм.

Ми, шість «людодів», розмістилися в одній із кімнат цього великого дерев'яного будинку. Застелили на дерев'яній підлозі шматок тканини і прилягли. Мати сіла читати Коран. Вона заливалася слізьми, і краплі падали на сторінки Корана. А мої брати і сестри, ніби птахи з переламаними крилами, оточили матір...» [25, 25].

Абла Мамутов із Бахчисараю згадує: «...Антиреклама була сильна. Їм пояснили, що у нас роги є, одне око. Нас обзивали зрадникам, говорили, що ми Крим продали. Така агітація була. Так їх готували...» [26].

Перші дні перебування на чужині глибоко вразили вже згадану Лейлу Сулейманову: «...Приїжджаємо туди, в колгосп нас направили, а там три дні людей не видно. Ми не бачили їх і дивувалися – будинки є, а людей немає! Ніхто нічого не розуміє. А вони, як виявилось, за нами спостерігали. Їм сказали, що це «людоди» [приїхали] і у всіх по одному оку... Це була агітація така. І вони, виявляється, боялися виходити...» [27]. Пізніше стосунки з місцевим населенням налагодилися, розповідали очевидці.

Керівництво Узбецької СРСР, яке зобов'язали, згідно з постановою ДКО СРСР від 11 травня 1944 р., забезпечити прийом та розселення спецпереселенців, не спроможне було виконати це завдання. Невдовзі стало очевидним, що благі наміри центру з організації «нормального» переселення та облаштування не мали позитивних результатів. Цьому процесу була дана об'єктивна оцінка, яка відображена в Постанові РНК та ЦК КП(б) Узбекистану «Про трудове й господарське облаштування спецпереселенців – кримських татар» від 30 вересня 1944 р.:

«...Трудове й господарське облаштування спецпереселенців... перебуває у вкрай незадовільному стані... Значна частина переселенців розміщена у непридатних для проживання приміщеннях без вікон, дверей, у неприлаштованих землянках, напівзруйнованих будівлях, загрожуючих обвалами сараях. Роботи з ремонту й підготовки житлових приміщень до зимових умов не організовані і ніде не розпочаті. Індивідуальне житлове будівництво не розгорнуто. Прийом спецпереселенців у члени сільгоспартілей і наділення їх присадибними ділянками відбувається повільно. Продукти харчування, виділені урядом для спецпереселенців, у окремих місцях виділені не повністю і використані не за призначенням» [28, 137].

Голод, хвороби, непридатні умови для існування, туга за батьківщиною призвели до масової загибелі кримських татар. Смертність у 1944 – 1945 рр. становила 19,6 % [29, 370].

Підтвердженням такого становища є щоденниковий запис Рамазана Ісмаїлова від 13 серпня 1944 р.: «...Наші односельчани в дуже тяжкому стані. Багато хто помер від голоду, дехто однією ногою в могилі. Живуть у чорта на

виступцях, у бараках. Рубають дрова, чистять їх. Іншої роботи нема. Народ позбавлений сили, той, хто був слабшим, – помер. Рубають дрова в болотистому районі Сазликлар. Окрім роботи, там нема життя і від комарів, їх дуже багато. Аби врятувати сім'ю, люди втекли звідти і за чотири дні, пройшовши 150 км, з'явилися тут. Йшли лише вночі. Тих, хто втік із місця поселення, повертають назад. Караючи, забивають мало не до смерті. Проте вони вийшли в дорогу, тому що там їх чекала смерть. Відправились у напрямку України...» [30, 31].

«11 – 17 листопада 1944 р. ... Ми поїхали в Угор. Народ дуже страждає, навкруги голод, вони напівроздягнені. Працездатних забрали на вирубку лісу. А літні люди й діти живуть у холодних бараках. Випав сніг, а одягу немає. Дехто з дітей ходить босоніж по снігу. Неможливо дивитися на обличчя людей. Молоді дівчата і хлопці перетворилися на стариків, їхні обличчя покривають зморшки, одяг у дірках, брудний, весь залатаний. На роботу ходять із останніх сил. Незважаючи на те, що мають талони на їжу, допомогу їм не надають. У ідальні – лише суп з цибулею і капустою. Ні м'яса, ні масла. Навіть якщо держава й виділяє якусь допомогу, місцеві її відбирають собі, до людей ставляться гірше, ніж до собак. Дуже мучать, слова не дають мовити...» [31, 36]. Останній запис у щоденнику депортованого зроблено 16 червня 1945 р.

Режим спецпоселення було знято з депортованих народів Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р.

Масове повернення депортованих на Батьківщину стало можливим лише за часів незалежності України. Нині в окупованому Російською Федерацією Криму триває дискримінація прав кримськотатарського народу. Боротьба не припиняється...

Розглядаючи складні етнополітичні проблеми середини ХХ ст. через призму документального наративу, ми акцентуємо увагу на хрестоматійній істині: право на життя і свободу – найвища цінність людства і, попри будь-які прояви ксенофобії та шовінізму тоталітарних систем, майбутнє – за ідеалами демократії, міжнаціональної злагоди, цивілізованого розв'язання етнополітичних конфліктів.

Джерела та література:

1. Андрій Козицький. *Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки)*. – Львів: Літопис, 2012. – 608 с.
2. Арон Р. *Демократия и тоталитаризм*. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
3. Андрій Козицький. *Вказана праця*. – 608 с.
4. Бугай Н.В. *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать». Документы, факты, комментарии*. – М.: «Дружба народов», 1992. – 288 с.
5. Горьков Ю.А. *«Государственный Комитет Обороня постановляет (1941 – 1945). Цифры, документы»*. – М.: Олма-Пресс, 2002. – 575 с.
6. Бугай Н.В. *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать». Документы, факты, комментарии*. – М.: «Дружба народов», 1992. – 288 с.
7. *Депортація кримських татар у 1944 р.* / М.Ф. Бугай // *Український історичний журнал*. – 1992. – № 1. – С. 29 – 45.

8. Дагджи Т.И. Сталинский геноцид и этноцид крымскотатарского народа. Документы. Факты. Комментарии. – Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография», 2008. – 212 с.
9. Там само.
10. Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. – М.: Инсен, 2002. – 240 с.
11. Дагджи Т.И. Вказана праця.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Щоденник Р. Ісмаїлова. 1944 – 1945 рр. – 46 с. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-260599. – Д-64169.
16. Там само.
17. Спогади Л. Ісмаїлової (Сулейманової). // Там само. – НД-29475/4.
18. Спогади А. Мамутова. // Там само. – НД-29475/8.
19. Спогади Ф. Якубова. // Там само. – НД-29475/13.
20. Щоденник Р. Ісмаїлова. 1944–1945 рр. – 46 с. // Там само. – КН-260599. – Д-64169.
21. Спогади Ф. Якубова. // Там само. – НД-29475/13.
22. Щоденник Р. Ісмаїлова. 1944 – 1945 рр. – 46 с. // Там само. – КН-260599. – Д-64169.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Спогади А. Мамутова. // Фонди НМІУДСВ. – НД-29475/8.
27. Спогади Л. Ісмаїлової (Сулейманової). // Там само. – НД-29475/4.
28. О мероприятиях по очистке территории Крымской АССР от антисоветских элементов. / А. Сорокин. // «Родина». – 2014. – № 5. – С. 37 – 141.
29. Андрій Козицький. Вказана праця.
30. Щоденник Р. Ісмаїлова. – 46 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-260599. – Д-64169.
31. Там само.

© **Наталія ГАМАРНИК**

ДЕПОРТАЦИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР В ВОСПОМИНАНИЯХ И ДНЕВНИКОВЫХ ЗАПИСЯХ ОЧЕВИДЦЕВ СОБЫТИЙ

Исследуются воспоминания и дневниковые записи депортированных крымских татар, которые хранятся в фондах музея. Проанализировано их как исторический источник, который воспроизводит трагическую страницу в истории крымско-татарского народа.

Ключевые слова: Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, Вторая мировая война, депортация, крымские татары, Государственный комитет обороны, НКВД, спецпоселение.

DEPORTATION OF CRIMEAN TATARS IN THE MEMOIRS AND DIARIES OF EYEWITNESSES OF THE EVENTS

Explored the memories and diary entries of deported Crimean Tatars, who are kept in the funds of Museum. Analyzed them as historical source that reproduces the tragic page in the history of the Crimean Tatar people.

Deportations of the Soviet population on ethnic grounds have begun to actively apply by the Stalinist government in the second half of the 30-ies. XX century.

During the Second World War, this problem has led to terror against whole groups composed of indigenous Soviet ethnic groups who lived in the Soviet Union.

The deportation of Crimean Tatars began May 18, 1944.

From the Crimean Republic were exported 191,044 persons of Tatar nationality...

When Crimean Tatars were remoted to regions of the Russian Federation or to the Uzbek authorities beforehand formed in the local population the image of the Crimean Tatars as traitors, "cannibals." The mass return of deportees to their homeland became possible only since independence Ukraine . Now occupied by the Russian Federation in Crimea continuing discrimination against the rights of the Crimean Tatar people. The fight does not stop ...

Keywords: *National Museum of the history of Ukraine in the Second World War, Second World War, the deportation of Crimean Tatars, the State Defense Committee, the NKVD, special settlements.*